

Postawa ojca wobec dziecka w pismach Plutarcha z Cheronei i autorów chrześcijańskich IV wieku (Ambroży, Augustyn, Hieronim)

ANTONI SWOBODA

Sobór Watykański II w swej Konstytucji *Gaudium et spes* zauważa, iż we współczesnym świecie, dzięki postępowi technicznemu, człowiek może szybciej i łatwiej nawiązywać kontakty¹. Możliwość jednak zaistnienia prawdziwego dialogu między ludźmi dokonuje się, jak czytamy w tym dokumencie, nie tyle dzięki postępowi technicznemu, ale poprzez wspólnotę osób, która domaga się wzajemnego poszanowania dla ich pełnej, duchowej godności².

Niestety w dzisiejszym świecie, obok wielu pozytywnych przykładów możemy dostrzec, a nawet coraz częściej doświadczyć, braku dialogu, a co za tym idzie również budowania wspólnoty między ludźmi. Te negatywne zjawiska mają miejsce nie tylko w relacjach między państwami czy narodami, ale przede wszystkim występują one coraz częściej w rodzinach pomiędzy małżonkami, rodzicami a dziećmi lub dziećmi a rodzicami. Można powiedzieć jeszcze inaczej: brak dialogu i wspólnoty między narodami jest skutkiem braku dialogu i wspólnoty w wielu współczesnych rodzinach – takie państwo jaka rodzina.

Te problemy nie stanowią jednak bolączki tylko naszych czasów. Występowały one w starożytności tej niechrześcijańskiej, jak i w okresie wczesnego chrześcijaństwa. Stąd, czytając dzieła ówczesnych pisarzy możemy wiele dowiedzieć się na temat rodziny, wychowania, wzajemnych relacjach nie tylko pomiędzy małżonkami, ale także rodzicami a dziećmi, które później, w zależności od ich jakości, rzutowały na wzajemne relacje pomiędzy narodami. Autorzy ci, jak możemy się przekonać, nie tylko relacjonują pozytywne czy negatywne zjawiska zachodzące

¹ *Gaudium et spes* 23. wyd. polskie: *Konstytucja Duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*. Poznań 1968.

² Tamże, 23.

w tym środowisku ludzkim, ale próbują także udzielać wielu pożytecznych wskazań.

Nasuwa się więc, słuszne, naszym zdaniem, pytanie czy mogą być oni dla nas w pewnym sensie nauczycielami, czy możemy z ich przemyśleń i doświadczeń uczyć się rozwiązywania problemów współczesnej rodziny, od której tak wiele zależy, a poprzez nią problemów współczesnej Europy i świata?

Odpowiadając na to pytanie, a jednocześnie świadomi ograniczeń formalnych jakich wymaga objętość artykułu, w niniejszym opracowaniu chcemy jedynie przybliżyć, na przykładzie wypowiedzi z wybranych pism Plutarcha z Cheronei, niechrześcijańskiego filozofa i biografą (ok. 50-120) oraz Ojców Kościoła złotego okresu patrystycznego, św. Augustyna (353-430), św. Ambrożego (339-397) i św. Hieronima (347-419) ich poglądy na temat postaw ojca wobec własnego dziecka. Posługując się metodą analityczno-porównawczą pragniemy uzyskać pewnego rodzaju syntezę mogącą być, jak nam się wydaje, pouczeniem i przesłaniem dla współczesnych rodzin, które, jak zobaczymy, borykają się często z tymi samymi lub podobnymi problemami, które przeżywała starożytność.

W pierwszej części poruszymy zagadnienie relacji interpersonalnych pomiędzy ojcem a dzieckiem. W drugim punkcie omówiony zostanie problem troski o rozwój umysłowy i religijno-moralny dziecka, w ostatnim, trzecim, zapoznamy się z wypowiedziami naszych autorów na temat przeżywania losów dziecka przez ojca. Całość zakończą wnioski.

1. RELACJE INTERPERSONALNE POMIĘDZY OJCEM A DZIECKIEM

A. ZACHOWANIA NEGATYWNE

Lektura wypowiedzi Plutarcha pokazuje, iż do negatywnych cech zaliczał on między innymi szybkie popadanie w gniew przez ojca, co sprawia iż dziecko często jest przez niego sponiewieranie³, czego wyrazem jest bicie, które autor określa jako podnoszenie ręki na największą świętość⁴.

Autor ten jednak nie ustosunkowuje się bezpośrednio do, naszym zdaniem, surowego, choć w ówczesnym prawie dopuszczalnego, traktowania dziecka przez ojca. Świadczy o tym informacja o nakazie stracenia swego starszego syna jaki

³ Plutarch, *De cohibenda ira* 8. wyd. G. N. Bernardakis, Lipsiae 1888-1896 BT, przekład polski: Z. Abramowiczówna, Plutarch, *O powściągnięciu gniewu* w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

⁴ Plutarch, *Cato Maior* 20. „[...] τὸν δὲ τύποντα γαμετὴν ἢ παῖδα τοῖς ἀγιωτάτοις ἔλεγεν ἱεροῖς προσφέρειν τὰς χεῖρας”, w: *Vitae parallelae*, wyd. Sintenis, t. 5, Lipsiae 1873-1875 BT, przekład polski: F. N. Golański, Plutarch, *Kato Stary*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Kraków 1928².

wydał król Sparty, Kleomenes III (265-219 a. Chr.)⁵ i konsul Marek Torkwatus (Titus Manlius Imperiosus Torquatus)⁶, na temat którego również wypowiada się Augustyn⁷. W przeciwieństwie do Plutarcha, Ambroży surowo ocenia, na przykładzie postępowania biblijnego Saula, nawet sam zamiar ojca, by zabić własne dziecko⁸.

Z wyraźną negatywną oceną, dokonaną tym razem już przez biskupa Hippo-ny, spotkał się czyn Marka Pulwillusa kierującego się własnymi korzyściami i chwałą, odnotowany również przez Liwiusza, który dowiedziawszy się, podczas poświęcenia świątyni Jowisza, Junony i Minerwy, od swych wrogów o śmierci syna, nie okazał żalu, ale rozkazał porzucić syna bez pogrzebu⁹.

Z kolei Plutarch i Ambroży ze smutkiem przyznają, że zdarzają się sytuacje, w których rodzice, określani mianem znakomitych, są zmuszani i pod strachem oddają swoje dziecko komuś, który żywi wobec niego złe zamiary¹⁰. Często jednak występująca bieda sprawia, że rodzice przestają zadawać sobie trud wychowywania swego potomstwa¹¹. Potwierdza to także Augustyn na przykładzie ze swego życia, gdy zabrakło pieniędzy na dalszą naukę i musiał w szesnastym roku życia wrócić do domu spędzając czas na bezczynności¹². Krytycznie też ocenia zachowanie swego ojca, który pomimo żełożył, wykraczając poza swe finansowe możliwości, pieniądze na jego wykształcenie, nie interesował się jednak jego duchowym, religijnym i moralnym rozwojem, ale zabiegał jedynie o to by studia oratorskie syna przebiegały pomyślnie¹³.

⁵ Plutarch, *Agis* 3. w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Agis* w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

⁶ Plutarch, *Fabius Maximus* 8. w: *Vitae Parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Fabiusz Maksimus* w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

⁷ Augustyn, *De civitate Dei* V 18, l. wyd. PL 41, 13-804; CCL 47-48 (1955); CSEL 40, 1-2, przekład polski: Wiktor Kornatowski, św. Augustyn, *O państwie Bożym*, Warszawa 1977.

⁸ Ambroży, *De officiis ministrorum* 2, 7, 36. wyd. PL 16, col. 25-194; J. Georgius Krabinger, *S. Ambrosii De officiis ministrorum libri III cum Paulini Libello de vita S. Ambrosii ad codicum mss. editionumque praecipuarum fidem recognovit et adnotatione critica illustravit*, Tubingae 1857; przekład polski: Kazimierz Abgarowicz, Święty Ambroży z Mediolanu, *Obowiązki duchownych*. Warszawa 1967.

⁹ Augustyn, *De civitate Dei* V 18, 2; Liwiusz, *Ab urbe condita* libri 2. 8.

¹⁰ Plutarch, *Kimon* 6. w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. I 1, Lipsk 1970⁴, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Kimon* w: *Żywoty sławnych mężów* (z Żywotów równoległych), Wrocław 1996; Ambroży, *De officiis ministrorum* 3, 19, 115.

¹¹ Plutarch, *Tiberius Gracchus* 8. w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, *Vitae Parallelae*, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Tyberiusz Gracchus*, *Gajusz Gracchus* w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

¹² Augustyn, *Confessiones* 2, 3. wyd. PL 32, 659-868; CSEL 33. rec. P. Knöll, przekład polski: Zygmunt Kubiak, św. Augustyn, *Wyznania*, Warszawa 1982.

¹³ Augustyn, *Confessiones* 2, 3.

Przykład negatywnej postawy ojca wobec dziecka odnotowuje także Hieronim, który przyznaje, że są także i tacy ojcowie, którzy, pomimo że uważają się za religijnych, dają swym córkom pragnącym pozostać w dziewictwie, niewielkie uposażenie materialne, które z trudem wystarcza na ich utrzymanie, resztę zaś majątku oddają pozostałym dzieciom, by te mogły żyć w największym zbytku¹⁴.

W końcu skrajnym i niedopuszczalnym wypadkiem jest, jak czytamy u Augustyna, małżeństwo ojca z własną córką i współżycie z nią jak z żoną¹⁵.

B. UMIEJĘTNE PODEJŚCIE DO DZIECKA

Ukazane przykłady negatywnych zachowań ojca wobec własnego dziecka nie przysłaniają jednak wielu pozytywnych postaw, na temat których możemy dowiedzieć się z lektury pism naszych autorów.

Tak więc moralista z Cheronei wypowiadając się na temat właściwego podejścia do dziecka stawia za wzór postawę polityka i prawodawcy ateńskiego, Solona (640-560), dla którego posiadanie dziecka było nie tylko radością ale bogactwem¹⁶. Również w przekonaniu biskupa Hippony dziecko dla rodziców jest kimś najdroższym¹⁷ i ukochanym¹⁸, upragnionym, jak czytamy u Hieronima¹⁹, podoba się im, jak to zaznacza Ambroży, nawet wtedy gdy nie odznacza się urodą i jest brzydkie²⁰, godne jest też otrzymania od rodziców błogosławieństwa²¹. Nie oznacza to jednak, jak wynika to z wypowiedzi biskupa Mediolanu, iż miłość ojca do dziecka stawiana jest ponad miłość i posłuszeństwo winne Bogu²². Dziecko, jak z kolei czytamy u Hieronima, powinno nie tylko cieszyć ojca, ale on sam, widząc

¹⁴ Hieronim, *Epistolae* 130, 6. wyd. PL 22, 325-1224; CSEL 54-56, 1910-1918; J. Labourt, Paris-Budé t. 1-6; przekład polski: J. Czuj, Św. Hieronim, *Listy*, t. 1-3, Warszawa 1952-1954.

¹⁵ Augustyn, *Quaestionum in Heptateuchum libri VII* 3, 64. wyd. Aurelii Augustini Opera, Pars V, Turnholti 1958, s. 1-276, CCSL 33, przekład polski: Jan Sulowski, Św. Augustyn, *Problemy Heptateuchu* cz.1, Warszawa 1990, t. 46; cz. 2, Warszawa 1990, t. 47 PSP.

¹⁶ Plutarch, *Solon* 2. w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. I 1, Lipsk 1970⁴, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Solon* w: *Żywoty sławnych mężów (z Żywotów równoległych)*, Wrocław 1996.

¹⁷ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 34, (2) 13. wyd. PL 66-1900; CC 38-40 ed. E. Dekkers-J. Freipont, przekład polski: J. Sulowski, *Objaśnienia Psalmów*, Ps. 1-36, t. 37, Ps. 36-57, t. 38, Ps. 58-77, t. 39, Ps. 78-102, t. 40, Ps. 103-123, t. 41, Ps. 124-150, t. 42 z. 1, Indeksy, Warszawa 1986 t. 42 z. 2. PSP.

¹⁸ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 34, (2) 13.

¹⁹ Hieronim, *Epistolae* 66, 3; 108, 4.

²⁰ Ambroży, *Epistolae* 6, 32, 2. wyd. PL 16, 849-1286; PL Supplementum 5, 393-395; *Sancti Ambrosii Epistulae et Acta*, CSEL 82, 1-3, Vindobonae 1968-1990, przekład polski: Polikarp Nowak, t. 1, *Listy* 1-35, Kraków 1997 BOK.

²¹ Ambroży, *De officiis ministrorum* 1, 24, 111; 2, 5, 20.

²² Ambroży, *De officiis ministrorum* 1, 25, 119.

jego postępy duchowe, winien uczyć się od niego tego, czego nie uczył się na przykład od własnej żony²³.

Analizując wypowiedzi Plutarcha traktujące o miłości do własnego dziecka²⁴ można przypuszczać, iż wypływa ona, z jego φιλανθρωπία. Autor ten darzy miłością dziecko gdyż sam kocha człowieka. Opisując opiekę zwierząt nad swym potomstwem dochodzi do wniosku, iż ten dar natury nie wynika z troski o przychówek zwierząt, ale jest on dany po to, by zawstydzić człowieka za jego niewrażliwość, obojętność, nastawienie na korzyść i brak bezinteresownej miłości. Innymi słowy, autor ten pragnie uwypuklić myśl, iż zwierzęta nie darzą swego potomstwa miłością w oczekiwaniu spodziewanej zapłaty, ale czynią to bezinteresownie i zgodnie z naturą. W kontekście tego stwierdzenia Plutarch uważa za haniebny pogląd, według którego płodzenie, rodzenie, bóle porodowe, hodowanie potomstwa są u zwierząt czymś naturalnym i owocem ich miłości, zaś u ludzi pozyczką, zapłatą, zadatkiem udzielonym dla własnej korzyści²⁵.

Czytając pisma tego autora możemy zauważyć, iż według niego, miłość ojca do dziecka, a zwłaszcza syna, potęguje się wtedy gdy ono, będąc jeszcze młodym, odnosi pewne sukcesy życiowe²⁶ lub też, jak sam przyznaje, ojciec bardziej kocha córkę niż syna z tego powodu, iż ona częściej potrzebuje jego pomocy²⁷. Ta miłość obecna w ojcu sprawia również, iż on sam staje się łagodniejszym wobec innych, jest zdolny nawet darować życie innym²⁸. Z tej miłości wypływa również chęć udzielania swemu dziecku pomocy, zwłaszcza gdy jest ono jeszcze małe²⁹, pragnienie umniejszenia mu trudów szczególnie gdy jest ono słabe fizycznie, ale pełne zapału i cnoty³⁰, obrona, w przypadku niebezpieczeństwa³¹, ochrona przed

²³ Hieronim, *Epistolae* 54, 14.

²⁴ Plutarch, *Consolatio ad uxorem* 2. wyd. G. N. Bernardakis, Lipsiae 1888-1896 BT, przekład polski: Z. Abramowiczówna, Plutarch, *List pocieszający do żony* w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

²⁵ Plutarch, *De amore prolis* 2. wyd. G. N. Bernardakis, Lipsiae 1888-1896 BT, przekład polski: Z. Abramowiczówna, Plutarch, *O miłości rodzicielskiej* w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1977 BKF.

²⁶ Plutarch, *Aleksander Magnus* 9. w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Aleksander Wielki* w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

²⁷ Plutarch, *Coniugalia praecepta* 36. wyd. G. N. Bernardakis, Lipsiae 1888-1896 BT, przekład polski: Z. Abramowiczówna, Plutarch, *Zalecenia małżeńskie*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

²⁸ Plutarch, *Agis* 18.

²⁹ Plutarch, *De cohibenda ira* 10.

³⁰ Plutarch, *Cato Maior* 20.

³¹ Plutarch, *Crassus* 26; w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. I 2, Lipsk 1964³, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Krassus*, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996. *Cleomenes* 22 w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Che-

udziałem w wojnie³², zapewnienie mu odpowiednich warunków materialnych do życia³³ na co zwraca uwagę także Augustyn³⁴ zachowując jednak pod tym względem dużą dozę ostrożności³⁵.

Z podobnym do Augustyna stanowiskiem spotykamy się u Plutarcha, dla którego przykładem jest wódz i polityk spartański Lysandros (+ 395 a. Chr.), który nie przyjął kosztowności ofiarowywanych przez tyrana Sycylii, Dionizosa Starszego (430-367 a. Chr.) dla jego córek, celem przekupstwa. Ten spartański polityk uważał bowiem, że ozdoby te pohańbią jego córki. Analogiczne stanowisko przyjmował tragik Sofokles (496-406 a. Chr.) i Krates z Teb (368-ok. 270 a. Chr.), filozof ze szkoły cynickiej, który był przekonany, że ozdobą jest to co ozdabia, zaś ozdabia to co czyni kobietę bardziej obyczajną, a tym nie mogą być kosztowności, ale skromność, opanowanie i dostojałość³⁶.

Miłość do swego dziecka, o czym wspomina także Ambroży³⁷, okazywał także Marek Tulliusz Ciceró, który napisał dla syna pouczające wskazówki odnoszące się do postępowania w życiu.

ronci, Kleomenes w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³; Tiberius Gracchus 13; Lucullus 28 w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. I 1, Lipsk 1970⁴, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, Lucullus w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.; Pompeius 43 w: *Vitae parallelae*, wyd. recensuit K. Ziegler. Vol. III 2, Lipsk 1973², przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, Pompejusz, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.; Cato Minor 14. 52. 66; w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. II 1, Lipsk 1964², przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, Katon Młodszy w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996. Antonius 35 w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. III 1, Lipsk 1971², przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, Antoniusz, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.; *De defectu oraculorum* 14. wyd. G. N. Bernardakis, Lipsiae 1888-1896 BT, przekład polski: Z. Abramowiczówna, Plutarch, *O zamknięciu wyroczni* w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

³² Plutarch, Alkibiades 17. w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. I 2, Lipsk 1964³, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, Alkibiades w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.

³³ Plutarch, Agis 5; Themistocles 18 w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, *Vitae Parallelae*, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, Themistokles w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³. Warto tu przytoczyć jego znane powiedzenie przy okazji gdy o rękę jego córki ubiegało się dwóch ludzi, jeden skromny, drugi bogaty. Themistokles wybrał skromnego stwierdzając, że woli człowieka bez majątku niż majątek bez człowieka.

³⁴ Augustyn, *De sermone Domini in monte libri duo* I 4, 12 wyd. CCSL 35, Pars VII, 2, *Aurelii Augustini Opera*, przekład polski: *O kazaniu Pana na górze* PSP 48.; *Enarrationes in Psalmos* 36, (3) 18; 57, 2.

³⁵ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 38, 12. Tutaj autor zastanawia się nad sensem gromadzenia majątku dla syna. W ostateczności dochodzi do wniosku, iż skarby należy gromadzić w niebie poprzez wspieranie ubogich i potrzebujących.

³⁶ Plutarch, *Coniugalium praecepta* 26.

³⁷ Ambroży, *De officiis ministrorum* 1, 7, 24.

Ojciec kochający swe dziecko nie wstydzi się za nim wstawiać u osób wpływowych³⁸, przytulić je do siebie³⁹, ucałować⁴⁰, czule powitać⁴¹, pożegnać się nie tylko z żoną ale także i z nim samym⁴², obdarzyć, jak to czytamy z kolei u Augustyna i Ambrożego, ojcowskim uczuciem⁴³ i przebaczeniem⁴⁴.

Właściwe podejście ojca do swego dziecka ujawnia się również w tym, jak to ukazują wypowiedzi Plutarcha oraz Ambrożego, iż pochwała on jego ambicję i gorliwość⁴⁵, znaczenie⁴⁶, cnotę⁴⁷, a zwłaszcza praworządność⁴⁸ lub też wyraża podziw dla jego postępów⁴⁹.

Pochwał kierowanych pod adresem syna nie szczędził również Augustyn. Dotyczyły one jednak, naszym zdaniem, zupełnie innych zagadnień. Autor *Wyznań* pozytywnie odbiera rodzące się u syna wahania i wątpliwości, które, w jego przekonaniu, świadczą, iż ten młody człowiek nie jest skłonny do wydawania ryzykownych sądów⁵⁰. Biskup Hippony dostrzegał w nim również i cenił bystrość umysłu, pomimo jego młodego wieku, posiadaną inteligencję, talenty, przede wszystkim zaś świętość osobistą, która, zwłaszcza po jego śmierci napełniała ojca otuchą co do dalszych jego losów w wieczności⁵¹.

Z pism zwłaszcza Plutarcha wynika, iż ojciec nie tylko pochwalał swego syna, ale także zachęcał go, jak to widzimy na przykładzie Katona Starszego, do ukierunkowania swych zainteresowań na sprawy związane z prowadzeniem gospodarstwa⁵².

³⁸ Plutarch, *Nikiasz* 13. w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. I 2, Lipsk³ 1964 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, *Plutarch z Cheronei, Nikiasz*, w: *Żywoty sławnych mężów (z Żywotów równoległych)*, Wrocław 1996.

³⁹ Plutarch, *Kato Młodszy* 68.

⁴⁰ Plutarch, *Fabius Maximus* 24.

³⁴¹ Plutarch, *Marius* 40. w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, *Plutarch z Cheronei, Mariusz* w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

⁴² Plutarch, *Camillus* 12. w: *Vitae parallelae*, wyd. Sintenis, t. 5, Lipsiae 1873-1875 BT, przekład polski: F. N. Golański, *Plutarch, Kamillus*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Kraków 1928².

⁴³ Augustyn, *Quaestiones in Heptateuchum libri VII* 1, 51; Ambroży, *Epistolae* 6, 35, 10.

⁴⁴ Ambroży, *Epistolae* 6, 35, 1-2. 4.

⁴⁵ Plutarch, *Cato Maior* 20.

⁴⁶ Plutarch, *Themistocles* 18; Ambroży, *De officiis ministrorum* 2, 16, 85.

⁴⁷ Plutarch, *Cato Maior* 24.

⁴⁸ Plutarch, *Fabius Maximus* 24.

⁴⁹ Plutarch, *Alexander Magnus* 6.

⁵⁰ Augustyn, *De magistro* 10, 31. wyd. F. J. Thonnard, *Oeuvres de Saint Augustin*, 1-ère série: *Opuscles*, VI. *Dialogues philosophiques*, III. *De l'ame à Dieu: De magistro, De libero arbitrio*, Paris, 1952², przekład polski: Józef Modrzejewski, w: *Święty Augustyn, Pisma filozoficzne: O nauczycielu*, t. 3, Warszawa 1953.

⁵¹ Augustyn, *Confessiones* 9, 6.

⁵² Plutarch, *Cato Maior* 21.

Analizując treść pism obu naszych autorów, Augustyna i Plutarcha, zauważamy, iż dostrzegali oni wychowawcze znaczenie rozmowy ojca z dzieckiem. Taką rozmowę prowadzi Augustyn ze swym synem nie tylko na temat szkoły czy relacji zachodzącej pomiędzy nauczycielem a uczniem⁵³, ale dotyczy ona w dużej mierze problemów wybiegających w przyszłość związanych z zagadnieniem poprawnego rozumienia życia szczęśliwego. Autor dialogu przyznaje, iż ta rozmowa nie miała charakteru zabawy, ale jej celem było rozwinięcie sił i wyostanie wzroku umysłu by pokochać ciepło i blask tych krain, w których istnieje życie szczęśliwe⁵⁴. Z kolei u Plutarcha dostrzegamy, iż rozumnie prowadzona rozmowa ojca z dzieckiem, połączona z udzielaniem dobrych rad⁵⁵, a nie tylko rozkazami, które nie zawsze, są właściwe⁵⁶, miała na celu przełamanie trudnego charakteru syna i nawiązanie z nim kontaktu⁵⁷.

Umiejętnie prowadzony dialog połączony z udzielaniem rad⁵⁸, zdaniem Augustyna, miał również na celu wyjaśnianie trudności związanych z wiarą. Augustyn bowiem starał się wychodzić im na przeciw, uprzedzać zarzuty stawiane przez syna, nie pomijał jego wątpliwości, lecz dążył do ich rozwiązania⁵⁹. Z wypowiedzi tegoż autora wynika również, że nawet schlebienie dziecku, w pozytywnym tego słowa znaczeniu, ma na celu przygotowywanie mu przyszłego, wiecznego dziedzictwa w niebie⁶⁰.

Wychowawcze znaczenie ma również udzielanie upomnień dziecku i wychowywanie jego w dyscyplinie⁶¹, które to, w przekonaniu biskupa Hippony, należy do obowiązków dobrego ojca⁶². W podobnym duchu postępował też, jak zauważa to Plutarch, ojciec Aleksandra Wielkiego⁶³, a także Parmenion ojciec Filotasa⁶⁴.

Do działań o charakterze wychowawczym należy również wymierzanie dziecku kary za popełnione przewinienia. Tym problemem zainteresował się Augustyn, który podobnie jak Plutarch, nie tylko nie pomijał tego tak trudnego tematu, ale,

⁵³ Augustyn, *De magistro* 14, 45.

⁵⁴ Augustyn, *De magistro* 8, 21.

⁵⁵ Plutarch, *Crassus* 23; *Cato Minor* 66.

⁵⁶ Plutarch, *Cato Minor* 69. W tym przypadku Katon polecał synowi, by ten nie wstrzymywał ojca przemocą – chciał popełnić samobójstwo – od tego, od czego go nie umie przekonywując odwieść.

⁵⁷ Plutarch, *Alexander Magnus* 7.

⁵⁸ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 62, 10.

⁵⁹ Augustyn, *De magistro* 14, 46.

⁶⁰ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 32, (2) 3.

⁶¹ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 62, 10.

⁶² Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 50, 24.

⁶³ Plutarch, *Perikles* 1. wyd. Lindskog-Ziegler, *Vitae Parallelae*, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Perykles* w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

⁶⁴ Plutarch, *Alexander Magnus* 48.

naszym zdaniem, starał się go bardziej pogłębić. W kontekście zachęty do chwaleń Boga, uczy, że gdy ktoś doznaje na sobie ucisku winien w tym uznać ojca poprawiającego⁶⁵. Autor *Wyznań* w pierwszym rzędzie uważa więc, że sama kara nie jest czymś negatywnym, zwłaszcza gdy celem jest poprawa postępowania dziecka. Jego zdaniem, biorąc pod uwagę młody wiek niedorosłego jeszcze potomka, nie należy się obawiać występowania tutaj jakiś objawów nienawiści po stronie rodziców, przed czym przestrzegał Cheronejczyk, ale troski o jego rozwój moralny⁶⁶. Tak więc towarzyszący wymierzaniu kary gniew⁶⁷ nie jest jeszcze, zdaniem biskupa Hippony, nienawiścią, ale, jak to czytamy w innym miejscu, troską ojca, by syn przez złe życie i obyczaje nie utracił zachowywanego i przygotowywanego dla niego dziedzictwa⁶⁸. Autor *Objaśnień Psalmów* uważa również, że należy uznawać wymierzaną przez ojca karę, nie należy też szemrać przeciwko tej ręce, która poprawia po to, by dzieci nie pozostały złymi i by nie zasłużyły na wydziedziczenie, by stały się prawymi, czyniącymi to co się Bogu podoba, a także by w przeciwnościach potrafiły Jego wychwalać⁶⁹. Kontynuując te refleksje, a jednocześnie starając się odnaleźć motywację takiego stanowiska, Augustyn uważa, że gdyby syn zbrzydł ojcu lub został przez niego znienawidzony to ten przestałby go karcić. Z przemyśleń Augustyna wynika więc, że należy składać dzięki karzącemu ojcu po to, by w przyszłości otrzymać dziedzictwo przyobiecane od Boga, który także karci za popełnione grzechy⁷⁰. W kontekście tych stwierdzeń nie dziwi fakt, iż Augustyn nie ocenia krytycznie postępowania ojca, który policzkuje swego syna, bije, szarpie za uszy, chwyta za rękę i prowadzi do szkoły⁷¹. Postępowanie bowiem ojca wobec syna podobne jest, zdaniem naszego autora, do Boskiej pedagogii mającej na celu oczyszczanie człowieka z nieprawości i napełnianie łaską. Szczególnie zaś ma to miejsce wtedy, gdy syn gardzi nakazami swego ojca.

2. TROSKA O ROZWÓJ UMYSŁOWY I RELIGIJNO-MORALNY DZIECKA

Przystępując do opracowania tego paragrafu, który pragniemy poświęcić zagadnieniu troski ojca o rozwój umysłowy i religijno-moralny dziecka, wypada odwołać się wpierw do wypowiedzi Plutarcha, z której wynika, że ojcem nazywa on

⁶⁵ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 54, 2.

⁶⁶ Augustyn, *De sermone Domini in monte libri duo* I 20, 63.

⁶⁷ Augustyn, *Quaestionum in Heptateuchum libri VII* 4, 49.

⁶⁸ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 30, (3) 4; 54, 2.

⁶⁹ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 32, (2) 3.

⁷⁰ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 48, (2) 9.

⁷¹ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 55, 15.

tęgo, który daje życie dziecku⁷². Z kolei biskup Hippony zauważa, że ojciec posiada władzę nad swym dzieckiem⁷³, które jednak, jak na to wskazuje z kolei polemizująca z Epikurem wypowiedź Plutarcha, nie może być traktowane w kategoriach korzyści⁷⁴. Tę ostatnią myśl zdaje się pogłębiać poglądami mędrca Solona (640-560 a. Chr.), z której wynika, że syn nie musiał utrzymywać swego ojca gdy ten nie nauczył go rzemiosła lub gdy matką była hetera. Zdaniem tego mędrca, komu w małżeństwie, z naruszeniem uczciwości, nie chodzi o posiadanie dzieci, a tylko o przyjemność z kobietą, temu nie należy się zapłata, gdyż rodząc w takich okolicznościach dziecko, już wyrządził mu krzywdę⁷⁵.

Ojciec spełniając, jak to zauważa Augustyn, to co do niego należy⁷⁶ nie tylko martwi się postępowaniem swego dziecka, na co zwrócił uwagę także Plutarch⁷⁷, ale przede wszystkim stara się dać mu odpowiednie nierzadko kosztowne, wykształcenie⁷⁸ zapewniając mu wielu opiekunów, wychowawców i nauczycieli⁷⁹, co także potwierdza biskup Hippony⁸⁰.

Przykładem troski o wykształcenie dziecka jest postępowanie Katona, który swego syna, chcąc uchronić przed zgubnymi, jak twierdził, wpływami myśli greckiej⁸¹, sam uczył czytania i pisania, prawa, ćwiczył w rzucaniu włócznią, walce bronią, jeździe konno, dla niego też napisał *Origines*, podobnie jak Cicero dla swego syna *De officiis*⁸², po to, by czerpał on pożyteczne wiadomości z dziejów ojczych i spraw przodków⁸³. Zakazał również synowi sprowadzać do niego lekarzy greckich, samemu ułożył, jak podaje Pliniusz, porady lekarskie dla syna, domowników i niewolników⁸⁴. Z kolei Hieronim pozytywnie ocenia postępowanie mówcy rzymskiego, Hortensjusza (114-50 a. Chr. n.), który uczył swego syna wymowy⁸⁵. Odzwierciedleniem starań o wykształcenie dzieci jest też postawa nie-

⁷² Plutarch, *Alexander Magnus* 8; "[...] Ἀριστέλην δὲ θαυμάζων ἐν ἀρχῇ καὶ ἦττον, ὡς αὐτὸς ἔλεγε, τοῦ πατρὸς, ὡς δι' ἐκεῖνον μὲν ζῶν, διὰ τοῦτον δὲ καλῶς ζῶν [...]"; Fabius Maximus 13.

⁷³ Augustyn, *De sermone Domini in monte libri duo* I 20, 63.

⁷⁴ Plutarch, *De amore prolis* 2; Usener, *Epicurea* s. 320.

⁷⁵ Plutarch, *Solon* 22. w: *Vitae parallelae*, recensuit K. Ziegler. Vol. I 1, Lipsk 1970⁴, przekład polski: Mieczysław Brożek, *Plutarch z Cheronei, Solon w: Żywoty sławnych mężów (z Żywotów równoległych)*, Wrocław 1996.

⁷⁶ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 50, 24.

⁷⁷ Plutarch, *De amore prolis* 4.

⁷⁸ Augustyn, *Confessiones* 2, 3.

⁷⁹ Plutarch, *Alexander Magnus* 5; 7; *Themistocles* 12.

⁸⁰ Augustyn, *Confessiones* 2, 3.

⁸¹ Plutarch, *Cato Maior* 23.

⁸² Ambroży, *De officiis ministrorum* I, 7, 24.

⁸³ Plutarch, *Cato Maior* 20. Możemy powiedzieć, że było to także wychowanie do patriotyzmu.

⁸⁴ Plutarch, *Cato Maior* 23; Pliniusz, *Historia naturalis* 29, 8.

⁸⁵ Hieronim, *Epistolae* 107, 4.

których Rzymian, inna niż wspomnianego przed chwilą Katona, którzy wysyłali swych synów właśnie na studiowanie nauk greckich⁸⁶ czy prawa⁸⁷. Słowa osobistych pouczeń kierował także do swego syna Charon⁸⁸, czynił to także Augustyn wobec Adeodatusa⁸⁹.

W porównaniu z autorami, których pisma analizujemy, należy powiedzieć, iż wiele interesujących informacji na temat sposobu kształcenia dziecka dostarcza nam Hieronim. Opierając się na przemyśleniach rzymskiego teoretyka wymowy Kwintyliana (ok. 35-95)⁹⁰, podobnie jak on, podaje szczegółowe wskazówki co do sposobów nauki pisanie małego dziecka, opanowania języka łacińskiego i greckiego⁹¹, radzi by także zabawa stawała się także pouczająca i pogłębiająca w wie-rze⁹², nie jest też przeciwny właściwie rozumianej rywalizacji w nauce. W przypadku zauważonej opieszałości w nauce nie tylko sprzeciwia się skarceniu dziecka, ale radzi, by pochwałami pobudzać zdolności tak, by cieszyło się ono ze sukcesów a smuciło z powodu niepowodzeń. Hieronim jest przekonany, że nie można dopuścić do tego, by dziecko znienawidziło naukę i czuło do niej wieczny wstręt⁹³.

Zdaniem tego autora należy także dobierać dziecku odpowiedniego nauczyciela, godnego wiekiem, powagą, życiem i wykształceniem, unikać niedorzecznych pochlebstw, przyzwyczajając do mówienia półsłówkami. Nie powinno ono również bawić się złotem oraz purpurą, gdyż, jak przekonuje, pierwsze szkodzi mowie, drugie obyczajom⁹⁴.

Kontynuując swe przemyślenia, Hieronim z naciskiem podkreśla i przestrzega, by dziecko w swym dzieciństwie nie uczyło się tego, czego później będzie się musiało oduczyć, ponieważ, w tym przypadku, z trudem daje się wykorzenieć to, czym nasiąkł młody umysł⁹⁵.

⁸⁶ Plutarch, *Cato Maior* 22. Miało to miejsce w Rzymie zwłaszcza podczas pobytu filozofa Karneadesa (214-129 a. Chr.).

⁸⁷ Augustyn, *Confessiones* 6, 8. 10.

⁸⁸ Plutarch, *De genio Socratis* 27. wyd. G. N. Bernardakis, Lipsiae 1888-1896 BT, przekład polski: Z. Abramowiczówna, Plutarch, *O duchu opiekuńczym Sokratesa w: Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

⁸⁹ Augustyn, *De magistro* 14, 46.

⁹⁰ Hieronim, *Epistolae* 107, 4; Quintiliannus, *Institutio Oratoria* 1, 2, 27-28.

⁹¹ Hieronim, *Epistolae* 107, 9. Autor zaleca, wzorem Kwintyliana [Inst. Orat. I, 1, 13], by w porządku dziennym dziecka nie brakło czasu na poznawanie rytmu greckich wierszy, na naukę łaciny, gdyż ta nie uczona od młodości nie urabia młodych ust, wymowa przybiera obce brzmienie, zaś język ojczysty szpeci się obcymi naleciałościami.

⁹² Hieronim, *Epistolae* 107, 4. Chodzi tu o to, by imiona służące do składania słów nie były dobierane przypadkowo, ale określone ze świadomością; winny to być imiona Proroków i Apostołów oraz katalog Patriarchów, który w ten sposób zostanie zapamiętany.

⁹³ Hieronim, *Epistolae* 107, 4.

⁹⁴ Hieronim, *Epistolae* 107, 4.

⁹⁵ Hieronim, *Epistolae* 107, 4.

Uznanie w oczach Plutarcha i Augustyna znajduje także troska ojca o takie wychowanie syna⁹⁶, i to niezależnie od sytuacji majątkowej⁹⁷, które zaowocuje jego dobrym postępowaniem⁹⁸, wytwornością w zachowaniu⁹⁹ czy choćby zwyczajną umiejętnością zachowywania milczenia¹⁰⁰.

Ojciec, jak to możemy wyczytać u Plutarcha, stara się także od najmłodszych lat, biorąc pod uwagę możliwości swego syna, angażować go do wykonywania czynności związanych z prowadzoną wojną¹⁰¹ powierzając mu na przykład urząd regenta i pieczęć królewską¹⁰². Dla moralisty z Cheronei przykładem takiego właśnie postępowania ojca wobec syna jest Fabiusz (270-203 a. Chr.), który chcąc wykupić jeńców z rąk Hannibala posłał swego syna, by ten sprzedając jego posiadłość uzyskał na ten cel odpowiednią sumę pieniędzy¹⁰³, Fulwiusz wysyłający do senatu na Forum swego młodszego syna z laską pokoju (caduceus) by prosić o pokojowe załatwienie zatargu¹⁰⁴ czy Pompejusz, który wyprawił swego syna Gneusza do Syrii by ten razem ze Scypionem, teściem Pompejusza, przygotował dla niego flotę¹⁰⁵.

Analizując wypowiedzi naszych autorów dostrzec możemy jeszcze inny aspekt troski o wychowanie potomstwa, a którym jest stworzenie odpowiedniego klimatu w samej rodzinie, sprzyjającego wypełnieniu tego zadania, a opartego nie tylko o rozwiązanie natury prawnej¹⁰⁶. Przykładem takiej postawy jest koryncki przywódca Timoleon (411-ok. 337 a. Chr.), który w trosce o swe dzieci sprowadził je wraz z żoną na Sycylię¹⁰⁷ czy wódz rzymski Sulla (138-78 a. Chr.), który będąc już na łożu śmierci wyznaczył dla swego syna opiekuna¹⁰⁸.

⁹⁶ Plutarch, *De genio Socratis* 16; Augustyn, *Confessiones* 6, 11.

⁹⁷ Plutarch, *De amore proliis* 4; Aristides 27. w: *Vitae parallelae*, wyd. Sintenis, t. 5, Lipsiae 1873-1875 BT, przekład polski: F. N. Golański, Plutarch, *Arystydes*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Kraków 1928².

⁹⁸ Plutarch, *Solon* 27.

⁹⁹ Plutarch, *Lucullus* 1.

¹⁰⁰ Plutarch, *De garrulitate* 9. wyd. G. N. Bernardakis, Lipsiae 1888-1896 BT, przekład polski: Z. Abramowiczówna, Plutarch, *O gadulstwie*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

¹⁰¹ Plutarch, *Camillus* 35.

¹⁰² Plutarch, *Alexander Magnus* 9.

¹⁰³ Plutarch, *Fabius Maximus* 7.

¹⁰⁴ Plutarch, *Gaius Gracchus* 16. w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, *Vitae Parallelae*, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Tyberiusz Grakchus, Gajusz Grakchus* w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

¹⁰⁵ Plutarch, *Pompeius* 62.

¹⁰⁶ Plutarch, *Pericles* 37. Autor wspomina tu o zniesieniu uchwalonej przez Peryklesa ustawy odnoszącej się do dzieci pochodzenia półattyckiego (ojciec i matka nie byli wolno urodzonymi Ateńczykami) dlatego, by zapobiec osieroceniu swego domu i ratować swe imię i ród.

¹⁰⁷ Plutarch, *Timoleon* 36. w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindskog-Ziegler, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Tymoleon* w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

¹⁰⁸ Plutarch, *Lucullus* 4; *Pompeius* 15.

Formowanie osobowości młodego człowieka uwzględniało również jego rozwój moralny i religijny. Plutarch stawia tutaj, choć nie bezkrytycznie, za przykład postawę Katona¹⁰⁹. W odróżnieniu od niego, Augustyn kładzie w procesie wychowawczym nacisk na to, by opierał się on o przykazania Boże¹¹⁰, gdyż nie chce, jak czytamy to w innym miejscu, by synowie rodziców troszczących się tylko o sprawy materialne szli w ich ślady stając się jak oni pyszni, chciwi i obcy¹¹¹. W tym duchu wypowiada się także Hieronim, który przypomina, by przede wszystkim tak kształtować duszę dziecka, by była ona świątynią Pana, zaś ono samo winno się uczyć i słuchać tego co kształtuje bojaźń Bożą¹¹². Stąd też ten Ojciec Kościoła przypomina, by dziecko nie uczyło się brzydkich słów, pieśni świeckich, ale od młodości zapoznawało się z pięknem Psalmów¹¹³. Innymi słowy tak Hieronimowi¹¹⁴, jak i Augustynowi¹¹⁵ zależy na tym, by proces wychowawczy nie pomijał tak istotnej w życiu człowieka formacji, jaką jest formacja religijna i moralna.

3. PRZEŻYWANIE LOSÓW DZIECKA

Poruszając zagadnienie postaw ojca wobec dziecka, w świetle pism naszych autorów, nie możemy pomijać również ważnego, naszym zdaniem, tematu jakim jest przeżywanie losów dziecka przez ojca. Ojciec, mając przede wszystkim na uwadze troskę o zachowanie spokoju w domu, stara się, jak to czytamy u Plutarcha, bronić dobrego imienia swego dziecka, pomimo że ono nie zawsze na to swym postępowaniem zasługuje¹¹⁶. Ta troska nie obca była również Ambrożemu. W znanym nam *De officiis ministrorum* znajdujemy przykłady oparte na przekazach biblijnych, ilustrujące pozytywne postawy ojca wobec dziecka, który wykazuje zaangażowanie i zainteresowanie losami potomka. Dowiadujemy się więc o Jakubie (Rdz 32, 1-31), który bolejąc nad zhańbieniem córki (Rdz 31, 1)¹¹⁷ chronił ją przed zniesławieniem¹¹⁸, Izaaku (Rdz 27, 1) błogosławiącym swych synów¹¹⁹ czy Dawidzie (2 Sam 18, 5), który pomimo zdrady jakiej dopuścił się jego syn nie pozwolił by go zabito¹²⁰.

¹⁰⁹ Plutarch, *Coniugalia praecepta* 13.

¹¹⁰ Augustyn, *Confessiones* 9, 6.

¹¹¹ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 48, (1) 14.

¹¹² Hieronim, *Epistolae* 107, 4.

¹¹³ Hieronim, *Epistolae* 107, 4. Autor zaleca nawet, by z Pisma św. zadawane były dziecięce zadania.

¹¹⁴ Hieronim, *Epistolae* 54, 6.

¹¹⁵ Augustyn, *Confessiones* 1, 6.

¹¹⁶ Plutarch, *De cohibenda ira* 16.

¹¹⁷ Ambroży, *De officiis ministrorum* 2, 5, 20.

¹¹⁸ Ambroży, *De officiis ministrorum* 1, 25, 120.

¹¹⁹ Ambroży, *De officiis ministrorum* 2, 5, 20.

¹²⁰ Ambroży, *De officiis ministrorum* 2, 22, 115.

Przed wszystkim jednak, jak przekonuje nas Plutarch, ojciec dąży do tego by być z dzieckiem, dzielić z nim trudności¹²¹, nie rzadko towarzyszy mu w wyprawach wojennych¹²², przychodzi z pomocą w czasie toczącej się bitwy¹²³, zabiera ze sobą na wojnę¹²⁴, a po zwycięstwie chlubi się jego tryumfem¹²⁵ czy cieszy się z jego ocalenia¹²⁶. Chcąc zahartować swego syna w trudach życia, pragnie by również jego dziecko dzieliło niebezpieczeństwa na jakie są narażani przyjaciele ojca¹²⁷.

Zagadnienie współudziału w losach dziecka porusza także Hieronim. W porównaniu z Plutarchem, ten rodzaj zaangażowania popierany przez tego Ojca Kościoła wygląda nieco inaczej. W kontekście pochwały dziewictwa i wdowieństwa radzi adresatowi listu, by unikając fałszywej miłości do córki nie tyle starał się o jej powtórne małżeństwo po śmierci męża, co cieszył się, że wybrała ona stan wdowi. Winien on przede wszystkim ubolewać nad faktem, że córka, poprzez swe pierwsze małżeństwo, daremnie straciła dziewictwo i owoc małżeństwa¹²⁸.

Miłość jednak do dziecka, jak na to wskazują zwłaszcza wypowiedzi Plutarcha i Augustyna, nie powinna przysłaniać miłości do ojczyzny. Dla Plutarcha przykładem właściwej, pod tym względem, postawy ojca jest postępowanie Antoniusza, który nie wahał się dać na zakładnika nawet swego syna¹²⁹ czy wspomnianego już Charona pouczającego i zachęcającego syna, by miał odwagę, pomimo swych piętnastu lat, zakosztować walki, stanąć przy boku dzielnych obywateli stawiając czoła niebezpieczeństwu¹³⁰. Z kolei Augustyn przytacza pochwałę wypowiedzianą przez Wergiliusza¹³¹ pod adresem czynu Brutusa, który miał rozkazać zabić swych synów, oraz uzasadnienie podkreślające znaczenie miłości do ojczyzny, która winna być większa od miłości do dzieci. Biskup Hippony wspomina także o Torkwatusie, obywatelu rzymskim, który za nieposłuszeństwo, zabił swego syna, nie dlatego, że ten wystąpił przeciw ojczyźnie, ale w jej obronie, wbrew jednak nakazom ojca, naczelnego wodza¹³². Plutarch natomiast podaje przykład kró-

¹²¹ Plutarch, *Cato Maior* 20.

¹²² Plutarch, *Fabius Maximus* 24; *Pompeius* 3.

¹²³ Plutarch, *Crassus* 26.

¹²⁴ Plutarch, *Cato Minor* 65.

¹²⁵ Plutarch, *Fabius Maximus* 24.

¹²⁶ Plutarch, *Themistocles* 29.

¹²⁷ Plutarch, *De genio Socratis* 27. Przytoczony fragment ukazuje, że nie zawsze Plutarch jest zdania, że ojciec chroni dziecko przed niebezpieczeństwami.

¹²⁸ Hieronim, *Epistolae* 54, 6.

¹²⁹ Plutarch, *Antonius* 14.

¹³⁰ Plutarch, *De genio Socratis* 27.

¹³¹ Augustyn, *De civitate Dei* 5, 18, 1. Wergiliusz, *Eneida* 6, 820-823. Chodzi o Luciusa Juniusa Brutusa, postać na wpół legendarną, który miał wypędzić ostatniego króla rzymskiego Tarkwiniusza Pysznego w 510 r. a. Chr. i wprowadzić republikę.

¹³² Augustyn, *De civitate Dei* 5, 18, 2.

la Pontu Mitrydatesa VI (132-63 a. Chr.), który popełnił samobójstwo z powodu buntu swego syna¹³³.

Nie tylko ojczyzna winna być stawiana ponad miłość do dziecka, ale także Bóg. Potwierdza to Ambroży, dla którego postępowanie Abrahama wobec syna było dowodem jego mądrości; uwierzył on, jak czytamy, Bogu i miłości do syna nie stawiał wyżej nad rozkaz Stwórcy¹³⁴.

Z pism Cheronejczyka, jak również Ambrożego i Hieronima dowiadujemy się także o podejmowaniu przez ojca decyzji, nieraz bardzo trudnych i niekiedy surowych, o dalszych losach swego dziecka¹³⁵ zwłaszcza gdy chodzi o małżeństwo¹³⁶ córki¹³⁷ czy syna¹³⁸ lub przeznaczenie córki do stanu dziewiczego. W tym jednak przypadku nie bez znaczenia, naszym zdaniem, jest stanowisko Hieronima, który ocenia negatywnie i uważa za nieszczęśliwych tych rodziców i chrześcijan, którzy nie mając doskonałej wiary, posyłają do stanu dziewiczego, jak czytamy, *niekształtne i ułomne córki*, gdyż nie znajdują odpowiednich dla nich żięciów¹³⁹. Najczęściej jednak, ojciec spełniający we właściwy sposób swe powołanie cieszy się szczęściem swego dziecka¹⁴⁰.

Analiza wypowiedzi, zwłaszcza moralisty z Cheronei, choć nie brak również świadectw Ojców Kościoła, przynosi nam również informacje o bólu ojca po stracie ukochanego dziecka, która to, niekiedy, następuje w sposób gwałtowny i w obecności ojca¹⁴¹. Musimy przyznać, że tych wypowiedzi, o zróżnicowanym natężeniu uczuciowym, jest najwięcej. Tak więc z pism Cheronejczyka dowiadujemy się o Kamillusie, który pomimo swego stałego charakteru, bardzo przeżywał stratę syna¹⁴², Cezarze, którego wiadomość o śmierci córki napęliła

¹³³ Plutarch, *Pompeius* 41.

¹³⁴ Ambroży, *De officiis ministrorum* 1, 25, 119.

¹³⁵ Plutarch, *Themistocles* 30. Ilustruje to postępowanie Temistoklesa, który swą córkę Mnezyptolemę ustanowił kapłanką przy świątyni po wezwaniu Dindymene zbudowanej jako wotum dla Matki Bogów (Kybele) za ocalenie.

¹³⁶ Ambroży, *De virginibus* 1, 7, 33. wyd. PL 16, 187-232; CSEL 32, 759-794. rec. C. Schenk, Vindobonae 1897. przekład polski: W. Szoldrski, K. Obrycki, *O dziewicach*. Warszawa 1986 PSP 35.

¹³⁷ Plutarch, *De defectu oraculorum* 14; *Timoleon* 6; *Caesar* 14 w: *Vitae parallelae*, wyd. Lindsog-Ziegler, Lipsk 1915-1939 BT, przekład polski: Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Cezar w: Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³; *Pompeius* 47; Hieronim, *Epistolae* 54, 6.

¹³⁸ Plutarch, *Cleomenes* 1; *Cato Minor* 30. 45; Ambroży, *Epistolae* 6, 35, 2-3.

¹³⁹ Hieronim, *Epistolae* 130, 6. [...] *solent miseri parentes et non plenae fidei christiani deformes et aliquo membro debiles filias, quia dignos generos non inueniunt, uirginitati tradere – tanti, ut dicitur, uirum, quanti margaritum –; certe, qui religiosiores sibi uidentur, paruo sumptu et qui uix ad alimenta sufficiat uirginibus dato omnem censum in utrosque sexus saecularibus liberis largiuntur.*

¹⁴⁰ Plutarch, *Tiberius Gracchus* 4.

¹⁴¹ Plutarch, *Timoleon* 13.

¹⁴² Plutarch, *Camillus* 11; Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 37, 13. Tutaj autor wspomina o krzyku ojca z powodu utraty syna.

smutkiem¹⁴³, Katonie Starszym, który wspominał w swych dziełach syna jako zacnego męża, zaś jego śmierć znosił mężnie nie zaniebując obowiązków wobec państwa¹⁴⁴, Fabiusie Maksymusie, który z godnością mędrca i ze spokojem przyjął wiadomość o śmierci syna¹⁴⁵ czy Peryklesie, który po śmierci ostatniego syna Paralosa, wśród ciężkiej walki wewnętrznej, chociaż chciał przewyciężyć i stłumić żal poprzez zachowanie wielkoduszności, to jednak wkładając zmarłemu wieniec na głowę załamał się i wybuchnął głośnym płaczem¹⁴⁶.

Z kolei Ambroży, czerpiąc przykłady z Pisma św., pochwała postawę Dawida, który opłakiwał śmierć trzech synów (2 Sam 2, 18; 13, 28-33; 19, 1-3), Joba (Job 1, 14-19; 2, 7-10), który tak samo się zachowywał w podobnej sytuacji¹⁴⁷ oraz wodza Jeftego (Sdz 11, 35), który nierozważnie złożwszy ślub naraził swe dziecko na śmierć. Wydał jednak zarządzenie, by potomni każdego roku obchodzili kilkudniową żałobę¹⁴⁸. Nie można też w tym miejscu nie wspomnieć o przekazach zachowanych w listach Hieronima, który, wypowiadał się z uznaniem o zachowaniu ucznia Sokratesa, Ksenofonta (ok. 430-355 a. Chr. n.), który podczas składania ofiary dowiedziawszy się, że jego syn padł na wojnie, zdjął wieniec z głowy, a następnie włożył go, gdy usłyszał, że jego syn zginął w dzielnej walce¹⁴⁹, jak również Toksocjusza, który, podobnie jak jego żona Paula bolał po stracie córki¹⁵⁰ oraz Juliana opłakującego śmierć swych córek¹⁵¹.

Osobne miejsce zajmują w przekazach, zwłaszcza Plutarcha słowa konsolacji po stracie ukochanego dziecka, którą to adresował przede wszystkim do swej żony, radząc jej i prosząc, by zachowała w cierpieniu opanowanie. Wyznając wobec małżonki swój ból z powodu tak wielkiej straty, nie chciał jednak widzieć swej żony pogrążonej w przekraczającej miarę rozpacz. Dlatego też starając się załagodzić jej cierpienie¹⁵², odwołał się do przemyśleń filozofa Anaksagorasa (ok. 500-428 a. Chr. n.), który po śmierci syna wypowiedział znamienne słowa: *wiedziałem, że zrodziłem śmiertelnika*¹⁵³.

Można więc przypuszczać, w świetle tych motywacji filozoficznych, na których się oparł, że to zrodziło w nim pragnienie, by pogrzeb dziecka miał taki przebieg, by dla żony teraz i w przyszłości wszystko było jak najmniej bolesne, by pod-

¹⁴³ Plutarch, *Caesar* 23.

¹⁴⁴ Plutarch, *Cato Maior* 24.

¹⁴⁵ Plutarch, *Fabius Maximus* 24.

¹⁴⁶ Plutarch, *Pericles* 36.

¹⁴⁷ Ambroży, *De officiis ministrorum* 2, 5, 20.

¹⁴⁸ Ambroży, *De officiis ministrorum* 3, 12, 78.

¹⁴⁹ Hieronim, *Epistolae* 60, 5; Waleriusz Maksymus 5, 10, ext. 1, 2.

¹⁵⁰ Hieronim, *Epistolae* 108, 4.

¹⁵¹ Hieronim, *Epistolae* 118, 4.

¹⁵² Plutarch, *Consolatio ad uxorem* 2.

¹⁵³ Plutarch, *De cohibenda ira* 16: "[...] ἤδειν ὅτι θνητὸν ἐγέννησα [...]"

czas obrzędów związanych z pochówkiem unikano wszelkiej przesady i zabobonów¹⁵⁴.

Pisma Plutarcha dostarczają nam także innych przykładów ilustrujących sposób przeżywania śmierci potomka. Tak więc, na przykład Cezar na cześć swej zmarłej córki Julii urządził pokaz walk gladiatorów i bitw morskich¹⁵⁵, zaś Fabiusz Maksymus po śmierci syna, podczas jego pogrzebu, wygłosił mowę pochwalną¹⁵⁶.

Na tle tych, zwłaszcza ostatnich, opinii i przykładów zupełnie inaczej przedstawia się postawa biskupa Hippony, który opierając się przede wszystkim na głęboko przeżywanej wierze przyznaje, że z żalem żegna się ze swym synem, którego Bóg powołał do siebie, ale, dodaje, iż jest spokojny o niego ponieważ, jak czytamy, niczego w nim nie zauważał, co by mogło tym niepokojem napełniać¹⁵⁷. W podobnym duchu śmierć swych córek przeżywał adresat listu Hieronima, Julian¹⁵⁸.

WNIOSKI

1. Analiza cytowanych dzieł autorów starożytnych pozwala zauważyć, iż nie tylko zdecydowanie opowiadali się przeciwko wszelkim zachowaniom, które w jakikolwiek sposób umniejszyłyby czy wręcz godziły w godność i życie dziecka, ale także pouczali, iż w relacjach interpersonalnych nie można kierować się własną korzyścią za cenę podeptania godności drugiego człowieka.

Od tego jak kształtuje się sytuacja materialna rodziców zależy czy zaniedbują oni obowiązek wychowania potomstwa troszcząc się zbytnio o zabezpieczenie materialne rodziny, czy też, przeciwnie, troszcząc się o wykształcenie, zaniedbują rozwój duchowy i moralny swego dziecka.

2. Dziecko, które przyszło na świat winno być przyjęte z radością i kochane w sposób bezinteresowny. Ważnym czynnikiem w procesie wychowawczym pełni dialog prowadzony z dzieckiem, upomnienie, wychowywanie w dyscyplinie, a także skarcenie, którego celem nie jest znęcanie się nad słabszym, ale poprawa postępowania.

3. Analiza pism naszych autorów pokazała także, iż ważną rolę, poprzez stworzenie właściwego klimatu w rodzinie, odgrywa sumienne wypełnianie obowiąz-

¹⁵⁴ Plutarch, *Consolatio ad uxorem* 1.

¹⁵⁵ Plutarch, *Caesar* 55.

¹⁵⁶ Plutarch, *Fabius Maximus* 1. 24.

¹⁵⁷ Augustyn, *Confessiones* 9, 6. [...] *cito de terra abstulisti vitam eius, et securior eum recordor non timens quidquam pueritiae nec adolescentiae nec omnino homini illi.*

¹⁵⁸ Hieronim, *Epistolae* 118, 4.

ków ojcowskich, których przejawem jest zapewnienie dziecku wykształcenia, wychowania i nadanie mu odpowiedniej formacji moralno-religijnej.

4. Ojciec, jak pokazała to analiza tekstów, przeżywa losy swego dziecka, chroni dobre jego imię, stara się z nim przebywać, dzielić z nim trudności, przychodzić mu z pomocą, cieszy się jego sukcesami i zwycięstwami, pragnie także przygotować je na czekające niebezpieczeństwa; jego miłość do dziecka nie może jednak być większa od miłości do ojczyzny, a przede wszystkim do Boga*.

* W niniejszym opracowaniu zostały wykorzystane i poszerzone moje badania opublikowane w artykule pt. *Godność ojca w pismach Plutarcha z Cheronei i św. Augustyna*, zamieszczonym w „Vox Patrum”, 36-37 (2000) s. 271-289.